

САМООБМЕЖЕННЯ ТА ВІДЧУЖЕННЯ: СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОЯВИ І СМИСЛОВІ КОНОТАЦІЇ ПОНЯТЬ

У статті досліджується один із негативних проявів самообмеження – відчуження особистості. Шляхом аналізу теорій «філософії життя», екзистенціалізму та психоаналітичних концепцій, показано, що відчуження трактується як наслідок репресивного впливу культури, що реалізується за посередництва соціальних інститутів. Відчуження може проявлятися в деструкції та конформізмі. Засобом запобігання відчуження є розвиток творчості.

***Ключові слова:** самообмеження, відчуження, культура, адаптація, творчість.*

Turban V. V. Self-limitation and alienation: socio-psychological manifestations and semantic connotations of concepts

The article examines one of the negative manifestations of self-limitation - the alienation of personality. By analyzing the theories of "philosophy of life," existentialism and psychoanalytic concepts, it has been shown that alienation is interpreted as a consequence of the repressive influence of culture, realized through the intermediary of social institutions. Alienation can be manifested in destruction and conformism. A means of preventing alienation is the development of creativity.

Keywords: self-restraint, alienation, culture, adaptation, creativity.

Самообмеження, як і всякий феномен, має і позитивні, і негативні прояви. Конструктивне значення самообмеження пов'язане з процесом визначення ціннісних пріоритетів. Життєдіяльність особистості, зокрема й, скажімо, професійна діяльність, потребують конкретизації дальніх і ближніх цілей, корекції термінальних та інструментальних цінностей, тобто всіх тих дій, які уможливають самоорганізацію особистості з метою досягнення актуальних для неї цілей. Цілком очевидно, що, оскільки життєдіяльність особистості розгортається в суспільстві та культурі, то процес самоорганізації (включаючи всі його складники) перебуває під зовнішнім впливом. Життя в суспільстві потребує адаптації, котра, за типологією, яка була запропонована Г. Баллом, може здійснюватись або як «адаптація до системи», або ж – «адаптація в системі» [1, с. 99–100]. Таким чином, беручи до уваги соціально-психологічний контекст адаптації, цілком очевидно, що життєдіяльність особистості може набувати рис конфлікту чи конформного пристосування щодо певних норм.

Негативні прояви самообмеження докладно описані в науковій літературі. Поняття «відчуження» та, наприклад, «самозаперечення»

усталені в соціальній психології й психології особистості. Однак згадані поняття досі не розглядалися дослідниками у зв'язку зі свідомим самообмеженням, котре є одним із складників процесу самоорганізації життєдіяльності особистості. Зважаючи на значущість негативних аспектів самообмеження, наразі ми проаналізуємо їхні прояви та конотації їхнього трактування.

Насамперед ми звернемось до класичних концепцій відчуження й самовідчуження у рамках «філософії життя», екзистенціалізму, психоаналізові та неофройдизмі. Особливу увагу у цьому контексті варто приділити концепції Е. Фромма, котрий здійснив спробу поєднати ідеї психоаналізу, марксизму й екзистенціалізму.

«Філософія життя» є протестом проти утилітарного трактування життя, його зведення до раціональних, політичних, за своє суттю, проявів. Життя як рух і становлення протиставляється статичному «буттю». Життя трактується як першооснова буття. Кожний індивід переживає себе включеним до якогось величезного життя, яке безпосередньо стосується його й навіть загрожує йому. І це життя недоступне раціональним методам пізнання. Розбудовуючи концепцію «волі до влади» на основі «волі до життя», Ф. Ніцше стверджує, що життя прагне до максимуму влади. Саме «воля до влади» є найбільш значимим критерієм будь-якого типу поведінки, будь-якого соціального явища. Тому для людини добре усе те, що зміцнює усвідомлення влади, бажання влади й саму владу людини. Раціональна діяльність не сприяє цьому, оскільки вона, підмінюючи активність міркуваннями, паралізує волю до влади. Те ж саме, зазначає філософ, стосується тих цінностей, які обстоюються офіційним християнством і соціально-політичними ідеологіями. Цінності, які захищаються ними, мають на меті поставити велику й вільну людину на один щабель із рабським ставленням до влади.

Для Ніцше проголошена в суспільстві рівність – це божевілля, що веде до відчуження більш «цінних» індивідів, виродження й загибелі усього людства. Поява представницьких органів, що мають підтримувати встановлену ієрархію й захищати волю «фізіологічних невдах» – бідних, тобто садахів, яким природою відмовлено в життєвій енергії, що необхідна для самоствердження себе як вільної особистості, є першим і найбільш небезпечним симптомом занепаду й відчуження «здорових форм життя». Відчуження проявляється в тому, що прірви між окремими групами людей зменшуються, інстинкти рангу слабшають, потужні володарі, здатні тримати юрбу в покорі, замінюються зборами «розумних, стадних людей». Саме перемога стадного інстинкту, як вважав Ніцше, і є демократією. Соціалізм же – це щось ще більш страшне: «неспроможна шаленість тиранів», одержимих «божевільним полум'ям помсти», жадання, що маскується «солодкими» словами про рівність, справедливість, добро і так далі [2, с. 106–108].

Одним з перших, хто всерйоз сприйняв ідеї Ф. Ніцше, був Г. Ортега-і-Гассет, перекинув своєрідний місток між філософією життя й екзистенціалізмом. Науковець називає своє вчення «раціовіталізмом», що передбачає єдність життя й розуму. Ані матеріальна, ані духовна реальність

не мають, на думку Ортеги-і-Гассета, справжньої дійсності. Життя є чимось третім. Воно переживається і постає як єдність «Я» й оточуючих речей, що з'являються у вигляді обставин, спродукованих свідомістю.

Вагомий внесок у розробку концепції відчуження й самовідчуження зробив М. Гайдеггер. Його концепція, викладена оригінальною мовою філософії існування, підсилила розуміння відчуження як одного із сутнісних вимірів історії й стимулювала подальшу розробку проблеми. Центральним поняттям філософії М. Гайдеггера стало буття не в якомусь історично ілюзорному часі, а буття-тут – існування. Немає нічого, крім тут-буття. Немає ані тотальності, тобто цілісності істини й людства, ані всеєдності, ані Бога. Порожнеча людського існування пробуджує страх і тривогу, які стають, ледве чи не головним змістом тут-буття. «Ми не можемо сказати, – пише Гайдеггер, – чому людині моторошно. Усі речі й ми самі тонемо в якійсь байдужності. Не залишається нічого для опори. (...) Через жах відкривається Ніщо» [3, с. 320].

Людина, як вважав Гайдеггер, не повинна тікати від усвідомлення своєї смертності. Звідси й вчення про «граничні ситуації» – крайні життєві обставини. І головна екстремальна ситуація – це ситуація перед лицем смерті, коли людина усвідомлює, що вона «викинута» у світ не за своєю волею й не за своєю волею піде з нього. Гайдеггер зазначає, що людина намагається уникнути головного – проблеми абсурду смерті. Це життя є «несправжнє» існування й людина є лише «сторожем буття». Увесь світ людини, від моралі й історії до суспільства й держави, суть – витончені, замасковані форми абсурду, – «недійсності», «занедбаності» сучасної людини. Звідси й такі прояви суті людини як «страх», «турбота», «провина», «тривога», «смерть». Для сучасного суспільства характерна тенденція, за якої, чим більш реально людина творить навколишній світ, тим менш реальною стає сама людина. Відбувається розчинення людини у світі, втрата людиною власного світу. Саме тому на перший план виходить проблема таємних, потайливих можливостей людського буття як противага тій дійсності, де для людини не залишається місця. Це робить актуальною ідею боротьби за людське в людині, ідею подолання відчуження й самовідчуження людини, віднаходження людиною самої себе. Усяке справжнє звільнення, за Гайдеггером, є насамперед перевизначенням сутності волі, яка має спрямовуватися на утвердження персональної відповідальності людини за все, що відбувається з нею і з іншими людьми.

Великий вплив на еволюцію уявлень про відчуження й самовідчуження мала творчість Ж.-П. Сартра. Він зазначав, що людина вільна завжди й будь-які спроби відмовитися від свободи або її обмеження – марні. Людина повинна проектувати й творити саму себе відповідно до вищих стандартів гуманізму, громадянства й соціальної відповідальності. Людина формує себе, знаходить свою сутність, уже існуючи. Отже, немає ніякої заданої людської природи; ніяка зовнішня сила, ніхто, крім самого індивіда, не може за нього здійснити його перетворення на людину. Він «стане таким, який його проект буття» [4, с. 51]. Тому не треба шукати в історії гуманістичних санкцій свого існування. Адже сам факт людського існування санкціонує

зміст історії. Сама історія – це ланцюг подій, які не мають жодної мети, позбавлені болу та переживань, котрі мобілізують людину до дії. Усе залежить від особистих установок свідомості, заснованих на моральних засадах. Тому людина й відповідальна за світ і за себе як певний спосіб буття. Уся вага світу лежить на плечах людини. Ніякі послання на якісь зовнішні обставини, на психологічний тиск не можуть урятувати її від моральної відповідальності. Індивід протистоїть своїй природній психологічній конституції так само, як і зовнішнім обставинам. Людина вільна від усього: від світу, від минулого, від інших людей і навіть від самої себе. Кожен наступний здійснений вибір відбувається, мов би в порожнечі.

Розглядаючи питання про те, що означає воля для сучасної людини, чому і як вона прагне позбутися її, Е. Фромм зазначає: соціальна історія людини, починається з того, що вона виросла зі стану єдності із природою, усвідомивши себе як істоту відокремлену від навколишнього світу й від інших людей. Фромм називає віддалення індивіда від первісних зв'язків «індивідуалізацією». Доки індивід не втратив зв'язок із зовнішнім світом, він – не вільний. Разом із тим, ці зв'язки надають йому відчуття приналежності до чогось, мов би гарантують безпеку. Такого роду зв'язок, що існує до того, як процес індивідуалізації призводить до повного відокремлення індивіда, можна назвати «первинними зв'язками». У міру того як вони рвуться в індивіда виникає прагнення до свободи й незалежності. Але цей процес має два аспекти. Першим аспектом є розвиток особистості, який визначається здебільшого соціальними чинниками. Другий аспект індивідуалізації – наростання самотності, що породжує почуття беззахисності й тривоги. Доки людина була невіддільною частиною світу, поки не усвідомлювала можливостей, наслідків індивідуальних дій, їй не доводилося й боятися. Але, перетворившись на індивіда, особистість залишається наодинці зі світом, що породжує прагнення «відмовитися від своєї індивідуальності, побороти почуття самотності й безпорадності. Задіяти механізми порятунку й утечі» [5, с. 145].

Як обґрунтовував Фромм, однією із ключових потреб людини є потреба в трансцендентності [5, с. 113]. Які варіанти її задоволення? Творчість і руйнування, любов і ненависть – це дві відповіді потребу до трансцендентності. Воля до руйнування виникає тоді, коли прагнення до творчості не може бути задоволене. Тому відчуження від творчості є механізмом, який спричиняє прояв антилюдського в людині. Цим пояснюються такі явища, наприклад, як нудьга, лінь, депресія, комплекс провини тощо, не кажучи вже про дійсно психічні захворювання. Відчуження від соціальної творчості є тим фундаментом, на якому виростають ескапістські тенденції: алкоголізм, статева розбещеність, наркоманія, насильство і так далі.

Проблема відчуження знайшли своє відображення й у працях А. Камю. Подібно філософам-екзистенціалістам, він вважав, що найважливіші істини щодо самого себе й світу відкриваються не шляхом наукового пізнання або філософських спекуляцій, а за допомогою почуття, мов би висвітлюючи існування, «буття у світі». Настрій і почуття не суб'єктивні, вони виникають

незалежно від нашої волі й розкривають фундаментальні риси нашого існування. У Камю таким почуттям, що характеризує буття людини, є почуття абсурду, яке зненацька народжується з нудьги й перекреслює значимість усіх інших переживань [6, с. 25]. Відповіді на питання про смисл життя й призначення людини не варто шукати в історії, оскільки історія, як і життя, сама по собі абсурдна. І тільки людина своїми вчинками вносить у цю розрізнену реальність щось, що впорядковує; вносить смисл у те, що вона робить, – у своє життя, у тимчасову послідовність. Звичайно, людина живе обраними цінностями й живе так, наче все знає наперед. Але спокійний хід її життєвого шляху раптом порушується, що виявляється в кризовій, «граничній ситуації», коли старе втрачає сенс, а нового ще немає. Криза свідчать про незавершеність, замкнутість, несамодостатність людини. Камю стверджував, що, з одного боку, для того, щоб усвідомити смисл буття, розум повинен відректися від вільного хаосу пристрастей і рухатися вперед за допомогою раціональних тверджень, а з другого – розум безсилий, порівняно з голосом серця; а тому й логічні міркування ні до чого, крім протиріч і невизначеностей, не ведуть. Людина – жертва істини, до якої вона приходить; вона завжди потрапляє до інтелектуальної пастки, котру Камю означив такою тезою: абсурд має сенс, коли з ним не погоджуються. Як і «согіто» Р. Декарта, абсурд є перша очевидність для розуму. Він однаково залежить від людини, від світу і є єдиним зв'язком між ними [6, с. 34]. У абсурді більше спільного зі здоровим глуздом, аніж здається. Він пов'язаний з ностальгією, тугою за загубленим раєм. Без ностальгії немає й абсурду. Абсурд не потрібно знищувати самогубством або стрибком віри, його потрібно максимально вичерпати. Людина повинна стверджувати саму себе з максимальною ясністю розуму, з розумінням ідеалу, нести тягар життя, не ламаючись під його вагою.

Проблема відчуження одержала нові імпульси й постала переважно як проблема конфлікту культури й особистості в рамках психоаналітичної філософії. Найціннішим є те, що, досліджуючи особистість і її взаємозв'язок з різними соціальними системами й культурою, З. Фройд та його послідовники звернули увагу на деформацію психіки людини, що спричиняється відчуженням. За Фройдом, у людському житті домінує несвідоме. Вирішення несвідомих проблем під контролем соціокультурних факторів має велике значення не тільки в індивідуальному розвитку людини, але й в історичному процесі. Головною функцією такого контролю («цензури») є не стільки перетворення, скільки згубне для психофізіологічного здоров'я людини придушення. Культура з її ідеалами, нормами й вимогами пригнічує бажання несвідомого, й існує за рахунок сублімованої енергії лібідо. Саме культура, на переконання засновника психоаналізу, є соціальним джерелом страждань і відчуження.

Отже, особистість в процесі соціалізації й адаптації зазнає певних перетворень, котрі можна пояснити як процеси витиснення зі свідомого життя індивіда певних психічних явищ у сферу несвідомого. Фройд наполягав на тому, що в результаті негативного тиску соціальних умов на особистість потреби, які людина не здатна реалізувати, витісняються до

сфери «несвідомого». Але «несвідоме» не зникає, а перетворюється на прихований динамічний фактор свідомої життєдіяльності. Таким чином, ірраціональне стає динамічним чинником, тінню особистості.

Власне, від таких положень відштовхується і К. Юнг. Головна ідея його полягала в тому, що окрім особистісного несвідомого, існує більш глибокий шар внутрішнього світу – колективне несвідоме, яке має надособистісну природу. Його зміст становлять архетипи, які не усвідомлюються при застосуванні аналітичної техніки, виражають себе в переживаннях і образах конкретних людей, у культурних і релігійних традиціях, зашифровані в езотеричній символіці. Архетипи завжди пов'язані з тим, що не охоплюються розумом, вони – таємниця, вони – сакральні. У них зосереджена колосальна енергія, могутня сила, до якої тягнуться люди й водночас бояться її, тому й виражають у символічній формі.

На думку Юнга, кожному людину супроводжує тінь, і чим менш вона присутня у свідомому житті індивіда, тим чорнішою й більшою ця тінь є. Вона позначає конкретний архетип і пов'язана не тільки з індивідуальним, але й колективним несвідомим. Синтетичним вираженням зв'язку індивідуального й колективного в діалектиці людського існування є «особисто-несвідоме», постійним супутником котрого виступає тінь як ментальна передумова буття індивідів. Тінь усунути з життя не можливо. Важливо знайти взаємоприйнятний спосіб існування свідомої особистості зі своєю тінню, тому що вона означає не тільки нижче, примітивне те, що приносить зло, але й такі якості, які могли б оновити й прикрасити життя. Таким чином, з одного боку, тінь нагадує про безпорадність і безсилля людини й робить свідомість і мислення людини значною мірою ілюзорним, насиченим сумішшю з різних забобонів, соціальних мрій і фантазій, упередженою інформацією й стереотипами, що утруднюють шлях до істини. З другого боку, тінь задіяна в компенсаторних функціях свідомості.

Постановка проблем відчуженням людини має місце й рамках соціальної філософії Франкфуртської школи. У працях представників цього напрямку превалюють мотиви самовідчуження людини. Аналізуючи погляди одного із представників цієї школи, І. С. Нарський пише, що, згідно з Т. Адорно, раціональності із самого початку властива не тільки ідеальна, але й практична тенденція до самознищення. Відчуження людини, за Т. Адорно і М. Горкгаймером – це самознищення раціональності як ідеології. Причина відчуження полягає в глибинному самовідчуженні людини.

Усі ці проблеми знайшли своє відображення в працях Г. Маркузе. Для нього головною передумовою відчуження людини є перший акт раціонального оволодіння природою. На основі протиставлення самого себе навколишній дійсності в якості якогось надприродного виникло спонукання до підкорення природи. Відносини «панування–підпорядкування» – це експлуаторські відносини, які призвели до розпаду особистості на «Я» і «Не-Я». Відчуження й деформація людини стали результатом перетворення енергії потягів у суспільно корисну енергію праці.

Цікавим є твердження Ніцше про те, що сучасна людина живе у світі перекрученому, вивернутому навиворіт, протилежністю якому є недоступний формулюванню світ хаосу відчуттів. Вона повстає проти істини розуму й буття. Саме агресивні й егоїстичні нахили, що розуміються як присвоєння, придушення й експлуатація, лежать в основі культури. Усе, що заважає цьому, повинне заперечується культурою. Однак Ортега-і-Гассет виступає за збереження, адаптацію й збільшення культурних традицій, боєз культури не передній план виходить самовдоволення «людина маси», торжество якої таїть найбільші небезпеки як для людини, так і для цивілізації. Ця тенденція значною мірою ініційована розривом сьогодення з минулим, історією, зневажливим ставленням до науки й філософії.

Отже, екзистенціалізм вбачав альтернативу відчуженню у віднаходженні прихованих можливостей людського буття. Індивідуальна відповідальність людини за все, що відбувається з нею і з іншими людьми, – ось засіб подолання відчуження, адже людина створює себе, знаходить свою сутність, уже існуючи. Отже, згідно з екзистенціалізмом, немає ніякої заздалегідь заданої людської природи. Людина «створена бути вільною».

Згідно з Фроммом, існують різні способи «втечі від свободи»: 1) підпорядкування, що передбачає відмову від власної незалежності й злиття свого «Я» з ким-небудь або із чим-небудь зовнішнім, тобто, життя особистості визначається силами, що лежать поза нею; 2) руйнація, яка виникає саме тоді, коли прагнення до творчості не може бути задоволене; 3) конформізм, коли індивід перестає бути самим собою й засвоює саме той тип особистості, який йому пропонує суспільство, тобто стає таким як усі, втрачає свою особистість.

У рамках психоаналітичної школи тема відчуження одержує нові імпульси й виступає вже переважно як проблема конфлікту культури й особистості. Тут відстоюється ідея про те, що антисоціальні примітивні прояви інстинктів, біологічних потреб людей, які не піддалися сублімації, у результаті тиску соціальних умов витісняються в несвідоме індивідів і залишаються прихованими динамічними факторами життєдіяльності. Це – «тіньова» сторона психіки й поведінки людини, що відіграє істотну роль у появі неврозів. У той же час, «тінь», будучи несвідомою протилежністю того, що індивід затверджує у своїй свідомості, виконує компенсаторну функцію – відтворює відому цілісність особистості тією чи іншою мірою задовольняє прагнення особистості до власної ідентичності.

Список використаних джерел

1. Балл Г. А. Понятие адаптации и его значение для психологии личности // Вопросы психологии. – 1989. – № 1. – С. 92–100.
2. Ницше Ф. К генеалогии морали // Сочинения в 2 т., – Т. 2. – М.: Мысль, 1990, – С. 472–524.
3. Хайдеггер М. Вещь // Хайдеггер М. Время и бытие: Статьи и выступления. – М.: Республика, 1993. – С. 316–326.
4. Сартр Ж.-П. Экзистенциализм – это гуманизм // Сумерки богов. – М.: Политиздат, 1989. – С. 319–345.

5. Фромм Э. Бегство от свободы. – М.: Прогресс, 1990. – 269 с.
6. Камю А. Миф о Сизифе. Эссе об абсурде // Камю А. Бунтующий человек. – М.: Политиздат, 1990. – С. 23–102.

УДК 159.9

Турбан В.В.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ІНДИВІДУАЛЬНО-ОСОБИСТІСНИХ ЯКОСТЕЙ І ПРОФЕСІЙНИХ КОМПЕТЕНЦІЙ У СТРУКТУРІ ПРОФЕСІЙНОЇ СВІДОМОСТІ ПРЕТЕНДЕНТІВ НА ВАКАНТНІ ПОСАДИ СПЕЦІАЛІСТІВ ТА КЕРІВНИКІВ БАЗОВИХ ЦЕНТРІВ ЗАЙНЯТОСТІ

Відомості про автора: *Турбан Вікторія Вікторівна*, доктор психологічних наук, професор, завідувач лабораторією загальної психології та історії психології ім. В.А.Роменця Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України

Анотація: *У статті розглянуто витоки, класичні засади та сучасні інтерпретації теоретико-методологічного аналізу індивідуально-особистісних якостей і професійних компетенцій претендентів на вакантні посади спеціалістів та керівників базових центрів зайнятості, визначення психологічних передумов формування їх професійної самосвідомості.*

Відзначено, що професійну самосвідомість варто розглядати у межах соціокультурного підходу. Професійна самосвідомість, як складова самосвідомості постає у зв'язку із культурно-історичною традицією, а також факторами, що дозволяють з'ясувати базові, нормативно зафіксовані умови функціонування структур, котрі пов'язані з процесами становлення професійної самосвідомості та в цілому надають можливість створення теоретичної моделі успішного та ефективного спеціаліста та керівника базового центра зайнятості.

Ключові слова: *індивідуально-особистісні якості, професійні компетенції, професійна свідомість, професійна самосвідомість, професійна культура.*

Індивід відчуває себе особистістю, коли усвідомлює власну ідентичність, водночас особистість знаходить особистісний смисл у професійній діяльності. Ми усвідомлюємо хто ми, свою ідентичність у безмежжі професій, етнічних груп, культур. Саме у сучасному соціальному просторі професійна самосвідомість виступає на рівні захисту власного, відповідності «образа Я» його життєвому еквіваленту, що розкривається як специфіка становлення індивіда у певній надіндивідуальній цілісності, котра охоплює суб'єктивний час, особистісну діяльність, етнічну культуру.